

porodične zadruge i procesi modernizacije hrvatskog društva

vlado puljiz

pravni fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, hrvatska

U ovom radu autor se bavi porodičnim zadrugama kao oblikom socijalne organizacije u tradicionalnom selu. Porodične zadruge održavale su se u doba autarkične, prirodne seljačke ekonomije, kada je robno-novčana privreda tek periferno zahvaćala seoska društva. Njihovu održanju pridonijela je i državna vlast, naročito na trusnom području gdje je bila izrazita samoorganizacija rada. No i Austrija je u graničnim krajevima nastojala održati zadruge, jer su one odgovarale militarom uređenju kakvo je tamo vladalo.

Zadruge s počinju raspadati onda kad u sela jače prodiru robno-novčana privreda i koja stimulira osamostaljivanje manjih porodica.

Sredinom 19. stoljeća vodile su se u Hrvatskoj velike rasprave o budućnosti zadruga. Bilo je i branitelja, ali i protivnika. Branitelji zadruga smatrali su da su one čuvari našega narodnog duha i brana protiv pogubne industrijalizacije i dezagregacije društva koja se događala u Zapadnoj Europi. Jedan od njih — Ognjeslav Utješenović Ostrožinski — veoma se zalagao za zadruge kao temelj kolektivističke civilizacije kakava je prevladavala u slavenskim zemljama. On stoga spada u široki intelektualni pokret (narodnjaci i drugi) koji je odbijao zapadnu povijesnu magistralu kao neprimjerenu našem društvu. Međutim, takvi stavovi nisu doživjeli povijesnu verifikaciju. Održavanje zadruga zapravo je značilo kočenje procesa modernizacije društva što je Hrvatska platila zaostajanjem za onim zemljama koje danas predvode razvitak svijeta.

primljeno listopada 1991.

—>Ovdje ćemo iznijeti neka naša razmišljanja o porodičnim zadrugama, o onim procesima koji su presudno utjecali na raspad porodičnih zadruga, a koje uobičajeno nazivamo procesima modernizacije, te ćemo u tom kontekstu kritički ocijeniti pristup Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog ulozi porodičnih zadruga u razvoju našeg društva u drugoj polovini 19. stoljeća.

interes za porodične zadruge

Porodične zadruge pripadaju pretkapitalističkim oblicima kućnih zajednica, kakve nalazimo i u nekih drugih naroda. Srodna joj t. v. *otečeskaja familija* u carskoj Rusiji, *velika hušta* u Slovačkoj, *nagycsalad* u Madžarskoj ili »prećutna zajednica« (*communaut taisible*) u francuskim Pirinejima.

Zadruga, međutim, od svih ovih oblika kućnih zajednica u literaturi zauzela je najistaknutije mjesto. Njome su se bavili mnogi strani istraživači. Spomenimo F. Engelsa, za kojeg je zadruga jedna od karika u lancu stadijalnog razvitka ljudskih

grupa. Nadalje, o njoj su pisali: K. Marx, Coulange, Le Play i Max Weber. Francuski istraživač Emile Sicard napisao je veliku knjigu o našim porodičnim zadrugama za koju je dobio znanstvenu nagradu francuske akademije, a u suradnji s njime u časopisu »Sociologija sela« prije desetak godina objavljena je rasprava o zadrugi. Ovaj se široki interes za porodičnu zadrugu može tumačiti potrebom objašnjenja evolucije ljudskih grupa i vrsta vlasništva nad zemljištem. Naime, u 19. stoljeću vođene su velike rasprave o tome da li historijski primat ima privatno ili kolektivno vlasništvo nad zemljom.

Na ta dva tipa vlasništva naslanjala su se, pojednostavljeno rečeno, dva različita evropska civilizacijska kruga. Jedan je bio privatno-vlasnički, industrijsko-liberalni, zapadni s najjačim uporištem u Engleskoj, Francuskoj i Nizozemskoj, a drugi je bio kolektivno-vlasnički, komunitarni, agrarni, antiliberalni, istočni, s težištem u Rusiji i zaostalom agrarnim zemljama istočne i jugoistočne Evrope, među koje su spadale i naše zemlje. Uostalom, na tim je temeljima trebalo graditi budućnost, za koju je izgledalo da se kreće dvjema povijesnim magistralama, koje su podrazumijevale različite vrijednosne sisteme, od kojih je jedan individualistički, a drugi kolektivistički. U toj optici velike diskusije koje su se vodile u 19. stoljeću oko tradicionalnih seoskih institucija kakva je bila porodična zadruga dobivaju znatno šire značenje, a mogu se reinterpretirati i iz rakursa onog što se događalo u Evropi tijekom 20. stoljeća.

definicija porodične zadruge

No, obratimo pažnju na samu definiciju porodične zadruge. Prema Baltazaru Bogišiću porodična zadruga je »...skup seoske porodice, koji sastavljaju više braće, braće od stričeva ili udaljenih srodnika sa ženama i djecom, ako ih imaju« (Bogišić 1884:36—37). Bogišić, dakle, naglasak stavlja na srodničke veze među članovima zadruge.

U svojoj definiciji Jariček, pored srodstva članova zadruge, ističe i autoritet kućedomaćina. Za njega je porodična zadruga zajednica »sastavljena« od nekoliko obitelji koje su međusobno povezane uskim srodstveničkim vezama, a pod autoritetom su jednog domaćina. O autoritetu kućedomaćina govori i Jovan Cvijić, ali on tom autoritetu kao konstitutivnom elementu zadruge dodaje veliku porodičnu zajednicu i zajedničko vlasništvo.

Opsežnu definiciju zadruge dao je i Emile Sicard, a ona se u osnovi može svesti na tri elementa: (1) krvno srodstvo, (2) zajednicu života i rada i (3) zajednicu dobara. Zanimljivo je da Sicard naglašava značenje podjele rada unutar porodične zadruge. To je naročito naglasio Mijo Mirković, govoreći o zadrugi kao proizvodnoj jedinici u poljoprivredi i stočarstvu u kojoj vlada tip kolektivne proizvodnje i potrošnje, kolektivnog vlasništva sa »...znatnom diferencijacijom i podjelom rada između brojnih pripadnika zadruge« (Mirković, 1958:34).

Sa svoje strane Utješenović ovako vidi porodičnu zadrugu: »Pod porodičnom zadrugom razumijeva se ona vrsta navedenog porodičnog saveza u kojem više porodica ili ukućana, kao ravnopravni članovi kućnog udruženja zemljišnog gospodarstva, radi uzajamnog pomaganja i povećanja svoje tečevine radi udruženim snagama u porodičnoj imovinskoj zajednici« (Utješenović, 1988:116).

Ako bismo na osnovi svega toga pojednostavljeno htjeli definirati zadrugu, ona predstavlja »više porodica u jednoj kući« (*Plures familiae in aedem domo*).

Zanimljive su rasprave vođene o autoritetu kućedomaćina. Mada je zadruga bila zajednica sa dosta elemenata patrijarhalnog tipa, ipak su ovlasti kućedomaćina kao starješine zadruge daleko od ovlasti rimskoga *pater familiasa*. Naime, kućedomaćin nije kao *pater familias* vlasnik imovine. On, istina, upravlja porodičnom zadrugom i njenim imanjem, ali savjetujući se s drugim odraslim muškim članovima. Nadalje, starješina ne mora biti najstariji muški član. On se bira, a u izboru

u pravilu sudjeluju svi odrasli muškarci. Starješina je važan ne samo u upravljanju unutarnjim poslovima zadruge nego i radi odnosa s okolinom, a naročito u predstavljanju pred državom. Zato zadruga pri izboru kućedomačina vodi računa o tome hoće li njegove osobine odgovarati tim zahtjevima. Dokle to ide, svjedoči Mirko Barjaktarović koji spominje primjere dvovjerskih porodičnih zadruga kod Albanaca na Kosovu. Takva bi dvovjerska zadruga za starješinu birala člana muslimanske vjere ako je državna uprava bila turska, a kršćanina ako je uprava bila srpska.

Može se reći da je u kasnijem razdoblju relativiziran i kriterij zajedničkog življenja svih članova zadruge. Neki članovi porodične zadruge mogli su dulje vremena živjeti izvan kuće, a da ipak ostaju punopravni zadrugari. To je slučaj s pečalbarima koji odlaze na sezonske poslove i samo se od vremena do vremena vraćaju kući. Za zadrugu ih veže zajednička imovina i autoritet starješine komu daju zadržu. Uostalom, unutar zadruge obično ostaju drugi članovi njihove uže obitelji, žena i djeca.

Situacija u odnosu na zajedničku imovinu usložava se usporedo sa širenjem kontakata zadruge pod utjecajem robno-novčane ekonomije. Uže porodice koje čine zadrugu postepeno stječu posebnu imovinu, tzv. osebunjak, s kojom slobodno raspoložu. Najviše na osebunjku rade žene koje oko sebe okupljaju porodične nukleuse. Prema nekim procjenama žene su najviše pridonijele raspadu porodičnih zadruga jer im nije odgovarala široka zajednica u kojoj su bile potisnute i zapostavljene. No ta se interpretacija može uzeti kao reducirana.

razlozi održavanja porodičnih zadruga

Porodična je zadruga socijalna grupa vezana uz ekonomsku autarkiju. U neku ruku, ona je socijalni sistem ekonomske autarkije. Zadruga se očuvala i obnavljala tamo gdje je bila turska uprava, a u graničnim područjima i austrijska, i dugo je održala vrlo nizak stupanj razvijenosti proizvodnih snaga. Tamo se nije jače razvila društvena podjela rada. Nije postojala niti jača interakcija između sela i grada.

Turci su u pravilu živjeli u gradovima, pa je selo imalo relativnu socijalnu i ekonomsku autonomiju. Za seljačko su se stanovništvo Turci interesirali utoliko ukoliko im je to trebalo za naplatu poreza i utjerivanje nekih drugih obveza. Stojan Novaković o tome piše: »Pa ipak kao da je turska uprava po raznim uzorcima, naročito po krajnjoj nemarljivosti više godila zadrugi. Turska uprava se obično malo mešala u narodni život. Uz to su sve druge prilike, opšti nered, nesigurnost, nepravilnosti i nasilje, izazivali taj isti narodni život da kreće svoje unutrašnje sile za samoodržanje« (Novaković, 1965:171). Turci su vlast ostvarivali na razini sela, a seljačka je samouprava obveze dalje prenosila do pojedinih porodica. Poznat je slučaj s krvnim deliktima. Pošto bi selo Turcima platilo tzv. krvninu, moglo je prema vlastitom nahodenju kažnjavati krivca.

Dakle, pored ekonomskog, između sela i grada postojao je i etnički antagonizam. Bila su to dva socijalna i ekonomska organizma koja su se međusobno tek periferno dodirivala.

Upravo ta odijeljenost, odnosno samosvojnost sela pod Turcima, bila je uzrokom spontanog samoorganiziranja seljaštva. Vakuum koji je postojao radi nerazvijene državne organizacije popunjavala je socijalna i ekonomska samoorganizacija, odnosno uža ili šira srodnička, susjedska ili teritorijalna grupa.

Austrijska je vlast u pograničnim područjima prema Turskoj, kao što je poznato, uspostavila tzv. Vojnu krajinu koja je služila kao obrambeni kordon. U tim su se krajevima masovno naseljavali prebjeci s turskog teritorija. Upravo su oni ovdje ojačali sistem porodičnih zadruga, a vlast ih je u tome podržavala. Porodične su zadruge, naime, bile vrlo pogodna osnova vojne organizacije. Budući da su bile relativno brojne, zadruge su uvijek bile kadre, bez opasnosti od znatnijeg smanjenja proizvodnje, da izdvoje određen broj muškaraca za vojsku ili čak za javne

radove (npr. izgradnju putova, utvrda i slično). Konačno, krajišnici su, baš zahvaljujući takvom sistemu života, bili najjeftiniji vojnici, jer su se u mirno vrijeme hranili u svojim porodičnim zadrugama. Prema jednom proračunu iz 1862, krajišnik je bio četiri puta jeftiniji od vojnika koji bi došao iz drugih krajeva Carevine. Radi toga je austrijska vlast sprečavala klasičnu feudalizaciju u Vojnoj krajini, a umjesto nje uvela je vojnu obvezu odraslih muškaraca te druge obveze porodičnih zadruga prema carskim oficirima. Na granici su, naime, vojni komandanti imali dosta ingerencija nad zadrugama. Oni su primjerice odlučivali o diobama, kažnjavali su za slab rad u zadrugi, čak su žene i djeca bile podvrgnute nekoj vrsti vojne discipline, a događalo se da su oficiri za nevjeru kažnjavali žene zadrugara. Kakav je bio život u porodičnim zadrugama? Brojnost proizašla iz više porodica bočnih srodnika u jednoj kući, zajednička imovina, autoritet starješine i starijih članova te podjela rada — to su elementi koji su determinirajuće utjecali na život zadrugara. Ipak, ono što bismo izdvojili kao glavnu karakteristiku, a izgleda da je najviše impresioniralo i O. Utješnovića, jest kolektivnost života, zajedničarstvo. U zadrugi je, naime, pojedinac bio potisnut od grupe. Kolektivna je svijest, kako bi rekao Dürkheim, dominirala individualnom. Određujući utjecaj na život zadruge imao je starješina i stariji muškarci, a i starije žene. Njih je trebalo slušati i izražavati im poštovanje, posebno starješini. Osobno se problemi nisu odvajali iz ukupnog konteksta porodične zadruge.

To se najbolje vidjelo u pitanjima ženidbe i udaje mladih iz zadruge, koje su u pravilu ugovarali starješina i odrasli članovi.

Razumljivo je da nam se iz današnje perspektive ova prisutnost pojedinca i ignoriranje njegovih sklonosti čine neprimjerenima. Međutim, takav bi sud bio jednostrana projekcija iz današnjeg vremena. Zadruga je u uvjetima oskudice za potisnutu individualnu slobodu davala dosta kompenzacija. U prvom redu davala je sigurnost članovima. Biti izvan zadruge značilo je ostati bez te ekonomske i socijalne sigurnosti, biti izložen rizicima. Uostalom, u narodu je i postojala izreka. »Inokoština—neimaština«, a inokoština je bila izvanzadružna, mala porodica. Ako u narodnim pjesmama i nalazimo proteste protiv kolektivističkog duha zadruge (kao npr. u ovom stihu: »Udat ću se di je dika sama — biti ću gazda od prvoga dana«), na drugoj strani ima dosta pjesama gdje se upravo veliča zadružni duh i sigurnost zajedničkog življenja.

Francuski sociolog Le Play kao najpogodniji porodičnih oblik hvalio je tzv. porodicu deblo (*la famille souche*), tj. višegeneracijsku porodicu sa po jednim parom u svakoj generaciji. Međutim, upravo je takva porodica, zbog malobrojnosti i manjeg izbora međusobnih veza, bila puna unutarnjih napetosti, što se ipak nije događalo u porodičnoj zadrugi, koja je imala raznovrsniji unutarnji život kao i veću ekonomsku stabilnost.

uzroci raspada zadruga

Osnovni je faktor labavljenja unutarnjih veza u zadrugi bio prodor robnonovčane privrede u selo. Ova, naime, afirmira tržište, razmjenu, socijalno raslojavanje, individualizaciju. Kohezijske sile koje su održavale zadrugu postepeno su slabile. U krilu zadruge se sve više afirmirala posebna imovina. Oko majke kristalizira se porodični nukleus kao osnova buduće inokoštine. Prodaja proizvoda, bavljenje različitim poslovima, vanjski kontakti, migracije i sve naglašenije individualne sklonosti bili su generatori raspada zadruga. Zanimljivo je svjedočenje Matija Antuna Reljkovića koji u svom »Satiru« govori o »diobi i rasutku kuća i obitili«. Najčešći su razlozi tome, prema Reljkoviću, sljedeći: najstariji brat proda konje, a ne daje račun braći, drugi posebno drži pčele, pa prodaje vosak, a kući ne daje, treći znade praviti kola, pa ih proda, četvrti se za novac bavi kovačijom, žene kada su reduše potajno prodaju proizvode zadruge i slično, ili, kako kaže Sreten Vukosavljević: »jedno dete uči školu, drugo ne; jedno se sprema da ne bude se-

ljak, drugo postaje seljak, jedan mladić ide u vojsku, drugi ne; jedan zadrugar puši, drugi ne puši; jedan kmetuje (tj. glavari sela — naša primjedba) drugi se meša u političke poslove, treći trguje i špekulira» (Vukosavljević, 1962:160).

Procesi modernizacije koji su se u 19. stoljeću doveli do raspada zadruga mogu se promatrati sa dva aspekta. Prvi aspekt odnosi se na unutarnje promjene u samom agraru, a obično ga obuhvaćamo pojmom agrarne revolucije, dok se drugi aspekt tiče razvitka neagrarnih djelatnosti i s njima povezane robonovčane privrede.

Agrarna revolucija, kako piše M. Bloch, označava »...velike promjene u poljoprivrednim metodama i tehnikama koje su se dogodile u cijeloj Evropi u različito vrijeme u pojedinim zemljama, a koje su označile pojavu suvremenog načina korištenja zemljišta« (Bloch, 1960/61:222). Treba reći da je agrarna revolucija znatno povećala prehrambene resurse, omogućila demografsku ekspanziju i tako pripremila prvu industrijsku revoluciju. Može se činiti neadekvatnim termin »agrarna revolucija«, budući da je dugo trajala. Mi se povodimo za francuskim autorima koji tim terminom žele naznačiti dalekosežnost promjena u agraru, proizlazih iz agrarne revolucije, dakle, njeno kumulativno značenje. U toku agrarne revolucije dogodile su se promjene koje su dovele do izmjene plodoreda, intenzivnije poljoprivrede, integracije stočarstva i ratarstva (stajski uzgoj stoke), do gajenja krmnih biljaka, uvođenja novih kultura, novog sistema gnojidbe i usavršavanja proizvodnih tehnika. Kakve to veze ima sa socijalnom organizacijom, dakle i s porodičnim zadrugama? Ima utoliko što socijalna organizacija ovisi o načinu proizvodnje. Npr. sijanje lucerke pridošle iz Amerike omogućava kontinuirano korištenje zemljišta. Bolja obrada i uvođenje novih kultura traže više rada. Okopavine i industrijsko bilje npr. traže 50% više ljudskog rada od žitarica. Međutim, okopavine daju veće prinose, pa je od njih moglo živjeti više stanovnika. Brojnije stanovništvo vrši pritisak na prehrambene resurse, pa je tražilo i drugu zaradu. Tako nastaje kreativni demografski pritisak koji izaziva kontinuirane promjene. Jednom poremećeni sistem traži novu ravnotežu, a to znači nove promjene. Dakle, zahvaljujući potisnoj snazi agrarne revolucije poremetio se Blochov srednjovjekovni »vječni red polja« i krenuo je val promjena na selu. One su doduše bile veoma spore. (A. Jonas navodi da je holandskim i britanskim seljacima trebalo sto godina da povećaju omjer sjemena i uroda žitarica sa 1:4 na 1:6, a u daljnjih sto godina na 1:10) (Jonas, 1989:2487). Sa znatnim zakašnjenjem te su promjene stizale i u naše krajeve. O tome indikativno govori širenje kumpira i kukuruza, središnjih kultura agrarne revolucije, koje su se u nas konačno udomaćile u 18. i 19. stoljeću.

Na drugoj se strani isto tako može pratiti razvoj robonovčane privrede koja je postepeno ulazila u seljačku ekonomiju. U tom smislu zanimljivo je pratiti povijest obveznih davanja seljaštva predstavnicima vlasti. Promjena naturalnih davanja u novčana odigrala je veliku ulogu u promjeni položaja seljaka. Ova tzv. komutacija seljakovih davanja najkasnije se zbilila tamo gdje se održala zatvorena seljačka ekonomija, odnosno porodična zadruga. Zanimljivo je s tim u vezi napomenuti da je Austrija tek godine 1768. graničarskim oficirima uvela plaću u novcu, dok su prije toga oni 2/3 zarade morali ostvariti u naturi, radeći na zemljištu s kojim su raspolagali. Treba govoriti i o trgovini koja je postepeno izdvajala pojedine vrste rada iz seljačke naturalne ekonomije, pa je tako pridonijela i širenju podjela rada. U vanjske faktore spada razvoj prometa, zatim zanatstva, manufaktura i počeci industrije.

Sve to čini promijenjeni ekonomski kontekst u kojem porodične zadruge počinju djelovati kao anakroni element socijalne strukture.

Prijašnja socijalna i ekonomska autarkija koja je na neznatnoj razini održavala vanjsku razmjenu i kontakte postepeno slabi i razbija se. Zadruga se školjka otvara, individualni se interes oslobađa, profilira i dolazi u komunikaciju s drugim, vanjskim interesima. Zadruga postepeno prestaje biti valjan socijalni i ekonomski

okvir za organizaciju ekonomije i života. Ona nije mogla prigušiti heterogenosti koje su se u njoj pojavile, pa se raspada u manje srodničke grupe.

Raspad zadruga u nas jako je uznapredovao uglavnom u 19. stoljeću.

Prema Milovanu Zoričiću, godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 403.518 kućanstava, od čega 61.581 postojećih i 107.890 kućanstava tajno razdijeljenih zadruga. Inokosnih je kućanstava bilo 234.047. U porodičnim je zadrugama živjelo 430.182, a u potajno razdijeljenim zadrugama 601.220 stanovnika. Iz ovih se podataka vidi da je brojnost zadruge znatno opala. Imala je u prosjeku 7 članova, ali je do 10 članova bilo u 84% zadruga. Na području Vojne krajine u zadrugama je živjelo i preko 40% stanovnika (u Glini — 47%, Kostajnici — 40%, Petrinji 41%). S druge strane, u nekim dijelovima Gorskog kotara (Čabar) i Slavonije (Ilok, Irig) porodičnih zadruga tada uopće nije ni bilo (Zoričić, 1896:128).

Treba reći da je ovakav brzi raspad zadruga zbunio tadašnje vlasti, jer su one u tome vidjele opasnost za poredak. Naime, bojali su se da se uporedo s raspadom zadruga ne oslobode socijalne snage koje oni neće moći kontrolirati. Uostalom, raspadom zadruga remećio se socijalni red na kojem su se održavali tadašnji vladajući slojevi, a u prvi plan izbila je klasna podjela društva. Sve vidljivija postala kategorija »neimaćnika«, kako su u Srbiji nazivali sirotinju, koja prijeti socijalnom miru. Zato se vlasti u početku energično suprotstavljaju disoluciji zadruga. U nas postoji niz zakonodavnih mjera koji o tome svjedoče. Tako je banska vlast u Hrvatskoj naredbom iz 1851. i 1858. nastojala preduprijeti razdiobu zadruga. No to je proturječilo osnovnim odredbama važećeg građanskog zakonika, pa je to izazvalo i suprotne mjere. Sabor Hrvatske, primjerice, jednim zakonskim članom osnažuje principe Općeg građanskog zakonika, koji daje pravnu osnovu za ubrzano rasulo zadruga. Suprotno tome, zakonom iz 1872. diobe se ponovno zabranjuju, ali se dvije godine poslije, 1874, zakonodavac ponovno vraća na principe zakona iz 1870. Za dio Vojne krajine koji nije bio priključen građanskoj Hrvatskoj važan je zakon iz 1880, kojim se otvaraju široke mogućnosti razdiobe zadruga. Konačno je godine 1889. za cijelu Hrvatsku o tome izglasao jedinstven zakon.

Indikativno je da su se u Srbiji državni upravljači mnogo duže nego u Hrvatskoj opirali rasulu zadruga. Još je u vrijeme prvoga srpskog ustanka Karadorde pozivao ljude da se ne dijele. U istom je pravcu usmjerena Miloševa Uredba o okućju iz 1836, koja je s preinakama na području Srbije važila ravnih stotinu godina, zatim uredbe o seoskim dućanima i slično.

Ako, međutim, nije postojala mogućnost legalnog dijeljenja, onda su se zadruge dijelile potajno. Duže su se održale jedino tamo gdje su im pogodovala ekonomske i socijalne prilike.

Svakako je zanimljivo znati, koliko su zadruge utjecale na našu socijalnu i ekonomsku povijest. Kada je riječ o evoluciji zemljišnog vlasništva, nema sumnje da nakon porodičnih zadruga i seoskog komunitarizma što su ga one obilježavale slijedi razdoblje agrarnog individualizma, kojega obilježavaju cijepanje zadruga i imanja te žestoka borba za zemljište, koja je utoliko oštrija ukoliko je veća agrarna napućenost.

smisao utješenićeve obrane zadruga

Kako, dakle, u svjetlu ovih naših interpretacija društveno-ekonomskih prilika u prošlom stoljeću shvatiti Utješenićevu obranu porodičnih zadruga? Ponovno se treba vratiti povijesnoj raskrsnici na kojoj se našla Evropa sredinom prošlog stoljeća, naročito nakon burne 1848, koja je eruptivnom snagom izbacila na površinu proturječnosti novoga industrijskog društva koje se formiralo na Zapadu. To je društvo veoma brzo razvijalo proizvodne snage, ali je poremetilo tradicionalni red i izbacilo na površinu problem neposjedničke, četvrtelase, kako je naziva Utješenić. Klasni se sukob razbuktavao. Perspektiva ie bila zastrašiuća. Socijal-

na politika (taj termin prvi uvodi upravo Utješenovićev uzor W. Reihl) kao instrument prevladavanja nastalih socijalnih problema, rada se u Njemačkoj tek osamdesetih godina i to pod egidom autoritarnog kancelara Bismarcka. Razumljivo je da se u tim okolnostima patrijarhalni seoski mir porodičnih zadruga činio stvarnom civilizacijskom alterantivom nedaćama industrijskog Zapada. Uostalom, Utješenović nije sam u tom nastojanju da održi stari komunitarizam Rusije i Istočne Evrope. On je samo jedan od predstavnika velike struje mišljenja koju su u 19. stoljeću pokrenuli ruski narodnjaci, rumunjski taranisti, poljski sarmatisti, srpski socijalisti i mnogi drugi, među kojima i Nijemci Reihl i List, na koje se Utješenović i poziva. Svima njima zajedničko je nastojanje da se spasi nacionalni duh, slavanstvo, zdravi seoski moral i da se provede modernizacija društva, a ne dira u njegove socijalne i ekonomske temelje. Zapadni kapitalizam i njemu prirodni individualizam veliko su zlo koje svakako treba izbjeći, misle oni. Utješenović tim povodom piše: »Ako su pauperizacija i proletarizam mora koja plaši narode, i ako porodično uređenje naroda zatire to zlo u korijenu, nije li onda takvo uređenje vrijedno svakog poštovanja? Što bi dala Francuska, što Belgija i Njemačka za amulet takvog magičnog pentagrama koji može izgnati odvratnu neman koja tako opasno nagrizi onaj samo na izgled sretni život industrijskih zemalja?« (Utješenović, 1988). Kako je Hrvatska na opasnoj raskrsnici od koje jedan put vodi u vrtlog industrijalizacije, a drugi znači održanje njena porodična uređenja, Utješenović se svom snagom upinje da dokaže kako naš narod ne treba krenuti putem koji donosi individualistički industrijalizam. Ako izgubi zadruge, on će izgubiti dušu — uzvikuje Utješenović. Takva je bila pozicija Ognjeslava Utješenovića-Ostrožinskog, župana varaždinskog, koji se napaja idejama njemačkih konzervativaca Reihla i Lista. Ona nam može biti razumljiva u kontekstu tadašnje borbe za održanje samobitnosti našeg naroda u kontaktu sa zapadnom duhovnošću, ali s gledišta društvenog i ekonomskog progressa ta pozicija nije historijski verificirana.

Moje je stanovište da porodične zadruge nisu bile pogodan okvir za modernizaciju našeg društva u 19. stoljeću a i kasnije, pa su upravo procesi modernizacije razorili zadruge.

Naravno, to ne znači da porodične zadruge nisu imale mnoge socijalne vrijednosti koje je modernizacija potiskivala, a za kojima je Utješenović žalio. Njemu za utjehu treba reći da suvremena postindustrijska društva, ili kako se sve zovu, upravo tragaju za tim nekadašnjim vrijednostima koje su se izgubile u napretku. Jedna od tih vrijednosti jest »smisao zajedničkog življenja«, kojeg nema suvremeni grad, a imalo ga je tradicionalno selo. Uostalom, novi tzv. postmoderni pokreti upravo su usmjereni na prevladavanje tih loših posljedica industrijalizma i individualizma. No ako znamo da je tradicionalni kolektivizam i komunitarizam, zaledivši društvo na niskom nivou agrarnog razvitka, na širem društvenom planu proizvodio autoritarnost i despotizam, sva je prilika da se povijesno isplatila, promatrano iz 19. stoljeća, neizvjesna pustolovina industrijskog individualizma, koje se toliko bojao O. Utješenović-Ostrožinski.

literatura

- A. Bloch: Les caractères originaux de la société rurale française, Paris: A. Collin, 1960—61.
 V. Bogišić: De la forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, Paris: Thorin, 1884.
 J. Cvijić: Balkansko poluostvo i južnoslovenske zemlje, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1966.
 V. S. Erlich: U društvu s čovjekom, Zagreb: Naprijed, 1966.
 A. C. Jonas: Politika zaostalosti u kontinentalnoj Evropi 1780—1945, Naše teme 10/1989.
 M. Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb: Ekonomski pregled, 1958.
 S. Novaković: Selo, Beograd: Srpska književna zadruga, 1965.
 E. Sicard: La zadruge sud-slave dana l'évolution du groupe domestique, Paris: Orphys, 1943.
 O. Utješenović-Ostrožinski: Kućne zadruge. Vojna krajina, Školska knjiga, Zagreb: Stvarnost, 1988.
 S. Vukosavljević: Pisma sa sela, Beograd: Savremena škola, 1962.
 M. Zoričić: Žitelstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad, JAZU, knj. CXXV, Zagreb, 1896.

Vlado Puljiz

Communal joint families, *zadrugas*, and processes of modernization in the Croatian society

Summary

In this article the author treats communal joint families, *zadrugas*, as a form of social organization in the traditional village.

Communal joint families held their own in the time of the autarkic, subsistence village economy, when market production was present only on the fringes of rural society. State authority supported their existence, too, especially in unsettled regions where self-organization was very present in the population. Austria tried to retain the *zadrugas* in border regions because they were very suitable for the military order of that time.

The *zadrugas* began to disintegrate when the market economy began to penetrate the village to a greater degree stimulating the independence of smaller families.

In the middle of the nineteenth century there was great discussion in Croatia about the future of the *zadrugas*. They had their defenders, but their opponents, too. The defenders considered the *zadrugas* guardians of the national spirit and a dam to the dangerous social industrialization and deagrarization that had taken place in West Europe. One of them — Ognjeslav Utješenović Ostrožinski — strongly supported the *zadrugas* as the foundation of the collectivistic civilization predominant in Slav lands. He thus belonged to the widespread intellectual movement (populists and others) that rejected western historical development as unsuitable for the Croatian society. However, such attitudes were not historically verified. To maintain the *zadrugas* in fact meant to slow down the process of social modernization which Croatia paid for by falling behind the countries that are today the leaders of world development. ■

»Zadruga« familiale et processus de modernisation de la société croate

Résumé

Dans cet article l'auteur traite des »zadruga« familiales comme forme d'organisation sociale dans le village traditionnel.

Les »zadruga« se maintenaient à l'époque d'une économie rurale naturelle et autarcique, époque où l'économie d'échanges de biens contre de l'argent ne touchait que de façon périphérique les sociétés rurales. Leur maintien était possible également grâce aux autorités, surtout dans les régions à risque où l'on notait une forme d'autoorganisation de la population. Même l'Autriche a essayé de maintenir les »zadruga« dans les régions frontalières, car elles correspondaient au régime militaire qui y régnait.

Les »zadruga« commencent à se désintégrer au moment où la commercialisation commence à pénétrer dans les villages et stimule l'autonomie de petites familles.

Au milieu du 19e siècle en Croatie on discutait beaucoup de l'avenir des »zadruga«. Certains les défendaient et d'autres s'y opposaient. Les défenseurs des »zadruga« soutenaient que celles-ci étaient les gardiens de l'esprit national et un barrage contre la fatale industrialisation et la désagrégation de la société déjà survenue en Europe occidentale. L'un d'eux, M. Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, défendait les »zadruga« comme étant la base d'une civilisation collectiviste prédominante dans les pays slaves. Il fait partie donc d'un grand courant intellectuel (les nationaux et autres) qui refusaient la magistrale historique occidentale comme inadéquate à la société croate. Cependant, des opinions semblables n'ont pas connu la vérification de l'histoire. Le maintien des »zadruga« représentait en fait un frein au processus de modernisation de la société, ce qui a coûté à la Croatie un retard considérable par rapport aux pays qui sont aujourd'hui à la tête du développement mondial. ■